

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

«Манас» улуу дастаны көчмөн кыргыздар үчүн эпос гана болуп саналбастан, дүйнө таануунун, руханий турмуштун мектебинин милдетин аткарып келген тарыхый-санжыралык, этнографиялык эң бай мурасынын жана да кыргыз тилинин эң байыркылыгынын, улуулуугунун, көркөм сүрөттөөлөрдөгү эң бай да, мүмкүнчүлүк чен өлчөмү чексиз экенин көрсөтүп турган мухиттей ыйык дөлөөтү!

Манас изилдөөчү, белгилүү түрколог Г.Н.Волков өзүнүн «Манас» жөнүндө кат» деген эмгегинде «Манас» «...анын ар сабы айкын педагогикалык мүнөзгө ээ», - деп корутунду чыгарган. «Манас» эпосу кыргыз элинин «педагогикалык пансофиясы» (бардык акыл билимдеринин жыйындысы) катары бааланууга тийиш [1, 8].

Кеп оролун «Манас» эпосундагы өтмө маанидеги сөздөргө буруп, ар өңүттөн ушул жагдайларга түшүндүрмө-чечмелөө, маани-маңызын ачып көргөзүү, талдоо аракетин жүргүзсөк, кыргыз элинин сөз кадырын, анын күч дараметин, көркөмдүк маани-маңызын ыйык тутуп келгенине күбө болобуз. Эпосто өтмө маанидеги сөздөр менен адамдын асыл сапаттарын, жан дүйнөсүнүн кенендигин, айкөлдүгүн, турмуш жагдайларын, мүнөздөрүн, жаратылыш кубулуштарын, кооздуктарын, салт-санаа, ырым-жырым жөрөлгөлөрүн, өз ара байланыштарын, кыял максаттарын эң жөнөкөй, бирок өтө терең маани-маңызга жете алган бийиктикте бере алган. Өтмө маанилүү сөздөргө аныктама бере кетсек, өтмө маанилүү сөздөр деп, сөздүн тике маанисинен башка нерсени, кубулушту образдуу, эмоциялуу жана көркөм туюнтуу үчүн колдонулган маанини айтабыз. Мисалы: Өткөн **алтын** жаштыкты, эскерип обон салалык (Жеңижок) [3, 122]. Бул ыр саптарында **алтын** деген сөз – кымбат баалуу, сонун, жакшы, жакшынакай деген өтмө мааниде колдонулганы белгилүү. Ошондой эле «Манас» эпосундагы берилген **сетер** сөзүнүн этимологиясына токтоло кетсек, **сетер** – ыйык маанисиндеги эскирген сөз. Х.Карасаевде: **сетер көтөрүү** – 1. *эти.*: ыйык кылып эркин коө берилген мал. Мунун этин да жебейт, бирөөгө тартуулабайт; калмак-монголдордо да ушул мааниде; 2. өтмө мааниде: өңү суук, кебете-кешпири жаман. «**Сетер**» деген сөздүн өтмө маанидеги өңү суук деп түшүндүрмө берилгенин алсак, бүгүнкү мезгилде «**өңү суук, ырайы суук, жылдызы жок**» жана башка сөздөрдүн «**өңү серт**» деген мааниде колдонулганы маалым. «**Сетер**» – «**серт**» сөздөрүнүн түпкү этимологиясы да, азыркы семантикалык мааниси да бирдей болушу мүмкүн. Илимий-теориялык маалыматка ылайык, **сетер // серт** сөзүндөгү метатезалык кубулушту сөз аягындагы жана сөз негизиндеги орун алмашуучулук катары эсептейбиз. Ошол эле учурда **сетер** сөзүн энантиосемияга таандык тилдик көрүнүштөрдөн деп да айтууга болот. Бир сөздүн ичиндеги семантикалык карама-каршылык катары карасак: **сетер көтөрүү** кыргыз тилинде да, монгол тилинде да «ыйык көрүү» маанисинде колдонулат, ошону менен бирге **сетер** кыргыз тилинде «**өңү серт, сетирейген**» деген карама-каршы маанилерде да колдонулат. Энантиосемиянын колдонулуу деңгээлине ылайык экинчи тибине биз талдоого алган **сетер** (ыйык өңү суук, кебете-кешпири жаман)

сөзүн кошууга болот. Энантисемиянын жобосуна таянуу менен биз караган *сетер көтөрүү өңү серт, сетирейүү* энантисемияларынын карама-каршы маанилерде: «ыйык көрүнүү, ыйык катары көрсөтүү» «кебетеси жаман көрүнүү» (сетирейүү, ыйыктыгы жок) деген каршы маанилерде колдонулушун, контекстен сырткары турганда кандай маанини туюндуруп жаткандыгын аныктоо өтө кыйын. Булардын маанилери белгилүү бир контекст аркылуу гана дайын болот: *сетер көтөрүү* «ыйык катары көрүнүү» *сетер көрүнүү* «өңү серт көрүнүү» болуп мындагы карама-каршылык башка сөздөргө айкашуу аркылуу ишке ашып, мындан энантисемиянын ары татаал кубулуш экени байкалат. «Манас» энциклопедиясында: *сетер көтөрүү* (монголчо: *сетер* -ыйык), ыйык кылып эркин көө берилген мал. Жакшы көргөн бир малды сүйгөн баласына арнап, аны ыйык көтөрүп, балага шыйрагын карматып, ырымдап малга кошуп жиберет. Анын этин жебейт, жүнүн албайт. Көбүнчө серкени кыргыздар исламга кире электе колдонушкан. Эпосто:

Кечилдин жайы мына бул,..

Өлгөндүн малын тең бөлгөн

Серкесин сетер көтөргөн, - деп Бокмурун ашка кабар бергенде Жаш Айдарга Коңурбайдын эли жөнүндө маалымат берген.

Өтмө маанидеги сөздөр, ыр саптары - чеги жок философия. Өтмө маанидеги түшүнүктөрдүн эң башкы белгиси – анын салттуулугу. Экинчиден, азыркы терминдер сымал бир сөздөн туруп, кубулуштун табиятын тике, түз чечмелөөдөн алыс, чечмелөө мүмкүнчүлүгүндө чек жок жана ар тараптуу болуп кете берет. Өтмө маанилүү сөздөр образдуулукту, эмоциялуулукту, элестүүлүктү, тактыкты берүү үчүн көркөм адабиятта, поэзияда, фольклордо адабий троп катары, ошондой эле оозеки кепте да кеңири колдонулат. Алар бүтүндөй кубулуштун так жана толук мүнөздөмөсү катары фразеологизм, афоризм, императив, эпитет формасында кездешет да, ал таалим-тарбия, кубулуштарды көркөм сүрөттөө, турмуш жагдайлардагы шарттарды салыштырып көргөзүү, адам сапаттарын, кенен багыттарын камтыйт. Жоокерчилик заман айрыкча эркек балдарды кичинесинен бышык, чыйрак, эр жүрөк кылып тарбиялоо муктаждыгын жараткан. Бай Жакып Манасты да кичинесинен бышык, чыйрак, чечкиндүү, ден соолугу мыкты болушуна өзгөчө көңүл буруп, адегенде кой-козу кайтартып, анан жылкыга салып, Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу даанышман устаттарына бергени бекеринен эмес. Эпосто бул жагдайларды мындай сүрөттөөлөр менен берилген:

«Боконо эти толсун деп,

Бели бекем болсун деп,

Ысык-суукка көнүгүп

Чыйрак болуп өссүн деп,

Сөөгү бышып катыксын

Дүнүйө баркын билсин деп,

Кой артына салды дейт.» (5, 28)

Бул ыр саптарындагы императивдер ошол көчмөн турмуштагы кыргыздардын салттуу маданиятында баланы турмушка тарбиялоонун муктаждыгын чечүүчү көп кырдуу программа сымал даана көрүнүп турат. Ошондой эле сөздүн тике маанисине караганда өтмө маанидеги сөздөрдө ойдун тереңдиги, эпоско өзгөчө түс берген салттуулуктун өзгөчө дарамети жатат. Мисалы, «Сөз айтууга жатыгуу» деген сүйлөм өспүрүм баланын адам катары калыптануусунун эң башкы

көрсөткүчтөрүнүн бири катары каралган. Себеби кыргыз эли жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүп-өсүшүн сөз кадырын түшүнүп, урматтай билүүгө карата эне тилдин керемет кенч казыналарын өздөштүрүүгө болгон ыкласын, ынтаасын, көркөм сөзгө болгон табитин түшүнүп, кабыл алуу дарамети менен тыгыз байланышта караган. Ошол учурдагы кыргыз эли үчүн эне тили – акыл-тажрыйбаларын топтоочу, сактоочу казына да, аларды кийинки урпактарга өткөрүп мурастоочу каражат катары да өзгөчө аздектелип келген. Ооба, кадырман кыргыз эли эне тилди адам акылынын ажайып туунду белеги катары карашкан эмеспи. Бекеринен, кылымдарды карыткан, орошон ойлорду, бийик урмат-сыйды өзүнө камтыган, «Кеп наркы – калк наркы», «Тил – ойдун сагдыгы», «Тил – акыл таразасы», «Сөз – элдин кенчи» сыяктуу макалдарда тилдин улуулугу, дарамет-күчү таасын көрсөтүлбөсө керек. Демек, «Сөз айтууга жатыгуу» - руханий жактан жетилүүнүн, инсан болуп калыптануунун чен-өлчөмү. Ал эми «Сөөгү бышып катыгуу» инсандын дене-күч жактан туура өсүп жетилишин мүнөздөйт. Көчмөн жана жоокерчилик заманда ырасында дене-күч жагынан айрыкча эркек баланы туура тарбиялап өстүрүү жер үстүндө бакубат тиричилик өткөрүшүнүн эң зарыл шарты болгон. Маселен, бир эле жашоо азыгы болгон кийикти атып алуу үчүн мергенчилер адам буту алгач ирет баскан аска-зоолорду аралап, бери дегенде 70-100 (км) чакырым жол басып, айбанаттардан кем эмес кыймыл-аракеттерде шамдагай тез чуркоого туура келген [1, 8]. Ал эми баатырларда тарбиялоо салтында жоокерчилик турмушка керектүү бардык өнөрлөр үйрөтүлүп, баланы эр жүрөктүүлүккө, тайманбастыкка, айлакерликке, чыдамдуулукка көнүктүрүшкөн. Эпостун тексттеринде кабыргасы ката элек бала Манас ээ-жаа бербес, жолборс жүрөк, кабыландай качырган, алгыр куштай талпынган, ажыдаардай оп тартып деген эпитеттер аркылуу башка балдардан айырмаланган деңгээлдерде сүрөттөлөт. Өзгөчө белгилей кетүүчү эң башкы нерсе – эпостогу Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу элдик даанышмандардын кыргыз эли мекен менен тагдырлаш, тамырлаш–өзөктөш, ажырагыс кылып тарбиялоо аркылуу сактоо, өнүктүрүү, калыптандыруу багытындагы милдеттер, маселелер – эң негизги таянган иш-аракеттер принциби экендигинде. Ооба, «Эрди эл тактайт» дегендей, Манас баатырдын чыныгы, теңдешсиз баатыр болуп өсүшүнө Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу кеменгер устаттарынын эмгектери зор. Эпосто эл сүйгөн кабылан Манастын образы дүйнөдө эң эле жакшы көргөн жана сан жеткис нерселерине салыштырып көрсөтүлөт:

«Айың менен күнүндүн
Жаркынынан бүткөндөй,
Ай алдында булуттун
Салкынынан бүткөндөй.
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Көтөрүп турган жер
Калыңынан түткөндөй» [6, 28].

Манас баатыр өз устаттарын атасынан кем көрбөй урматтап, пир тутканы эпосто Манастын сөзү менен берилген ыр туруктуу эпитетке айланган.

«Абам Кошой – карыям

Айла тапкыч – олуям.
Өйдө турсам – өбөгүм,
Ылдыр турсам – жөлөгүм.
Астыга салсам - ак жолум,
Аркада жүрсө – сан колум» [5, 29].

Бул жерде Кошой устатынан Манас үчүн кандай мааниге ээ экендиги өтмө маанидеги «олуям, өбөгүм, жөлөгүм, ак жолум, сан колум» деген түшүнүктөр менен так да, уккулуктуу да, жүрөккө жакын ыргакта берилгени талашсыз.

Эпосто Манастан кийинки баатыр Алманбет кара күч жагынан Манаска тете десе да болот. Анын эрдигинде жана күчтүүлүгүндө чек жок. Ашкан эрдиги, өкүлдүгү менен катар, ал – айлакер, жайчылык өнөргө ээ. Манас баатыр чоролору менен Алманбетти тосуп чыкканда сынамакка беш баатырын жөнөтүп, капыстан качырып киргиле, не кылаар экен деп жөнөтөт. Тигилер качырып киргенде Алманбет селт этип койбой жолун улай берет. Эпостогу ошол сүрөттөлүш төмөндөгүдөй берилген:

«Коргошун жүрөк, пил билек,
Селт этпеген Алманбет,
Жолдон азган бир жолборс,
Жологон пенде соо болбос.
Сундурса бешөө жарагын,
Сырттан Алмаң селт этпей,
Бел тырышын карагын.
Кабагы бийик, өңү саз,
Кабыландай мараган,
Кара менен караган» [5, 231-233].

Алманбеттин жолун тосуп, күтүп турган Манас адеп Алманбетти көз салып караганда эле сынына толуп, анын накта баатыр экенине көзү жетип аябай кубанат. Эпосто бул жагдай мындай сүрөттөлөт:

Кызыл түктүү пил экен,
Кыраакы эрдин бири экен,
Алыскы ишти ойлогон,
Акылмандын бири экен.
Айбатына жан түтпөс,
Баатырлардын бири экен,
Кең көкүрөк, сол далы
Туткандын чыгаар далдалы,
Балбандардын бири экен.
Качыргандан токтолбос,
Шумкардан алган мүнөзү
Селт этип жоодон шашпаган,
Жолборстон алган мүнөзү
Болоттон катуу алмаздан
Уютулган бир өзү» [5, 233].

Эгер ушул ыр түрүндөгү, өтмө маанидеги сүрөттөөлөрдү тике мааниде, ыр түрүндө же кара сөз түрүндө сүрөттөп берсе маани-маңызы келип, бирок көркөмдүк түсү өчүп, ыргак бузулуп, жөн гана тике маанидеги түшүндүрмө болуп калмак. Бул

жерде «кызыл түктүү пил» деген түшүнүк муз доорунда жашап өткөн мамонт жөнүндө болуп жатат. Биздин ата-бабалар мамонт жөнүндө байыркы кездерде эле түшүнүгү болгондугунун так далили.

Эпосто Каныкей, Айчүрөк, Арууке сыяктуу аялзатынан чыккан каармандардын образдары берилет. Кыргыз элинде аялзатын байыртан бери урматтап-сыйлап келген турмуш мыйзамы бекем калыптанып келген. Аялзаты – ыйык, бийик эне, ал сүйүктүү жар, өмүрлүк жолдош, жеңилин жерден, оорун колдон алган жардамчы, кыйын кезде бир катарда ийиндеш турган кенешчи, баарын чогуу көтөргөн тагдырлаш эң жакын адам. Үй-бүлөдө, жашоо-турмушта мээрим төккөн жарык нур, бала төрөп, тукум уланткандан сырткары үйдөгү көп түйшүктү аткарган, аны бир нукка салып башкарган, көп муктаждыктарды чечип, тарбиялык, чарбалык милдеттердик үзгүлтүксүз ишке ашырып турган – аялзаты! Мына ушул сапаттарга ээ, үлгү болуучу аялзаттары эпостогу Каныкей, Айчүрөк, Арууке ж.б.

«Ак көрпө жайыл ургаачы,
Аты элге дайым сындачу.
Ушундай жарга туш болгон
Багы чоң жигит жыргачу.
Жабылуу катар кар инген
Жакшысы элге билинген,
Ушундай жарга туш болгон
Бактылуу жигит сүйүнгөн».

Көчмөн турмушта кийим-кечеден сырткары, боз үй ичиндеги жерге салынган жер төшөктөр да жүндөн, териден жасалган. Союлган койлордун терисин таза жууп, ашатып ийлеп, четтерин тигип, кооздоп алдыга салып отурчу төшөк жасашкан. Таза, тыкан, сарамжал болгондуктан, баары белен, акылга дыйкан, мэрман, иш билги аялзаты балдарын мыкты тарбиялап, үйүндө ырыскы уялап, ынтымак бейкуттук байырлап турган. Ушул сапаттарга ээ мыкты аялзатын кыргыз эли «ак көрпө жайыл уургачы» деп илгертен бери эле урматтап келишкен. Бул аялзаттарында аялга өтө керек сапаттар: иш билгилик, акылмандык, мэрмандык, тыкандык, уз, тикмечи, саймачы, ашпозчу, ишеничтүү, сүйүктүү жар, камкор эне, ыймандуу келин, башкаларга үлгү болчу жактары көп болгон. Ал эми «жабылуу кара инген» деген өтмө маанидеги бийик сапаттар аялзаттарына берилген. Аларда жогоруда көрсөтүлгөн сапаттардан тышкары үй турмушундагы бардык милдеттерди мойнуна алган, так аткарган, токтоо мүнөз, уздугу, чеберчилиги менен айырмаланган, ушак-айыңдан алыс, бардык иште калыс, үйүнөн көп чыкпаган, эмгекчил, сүйүктүү жар, мээримдүү эне, ата-салтын ыйык туткан ыймандуу, көтөрүмдүү, кечиримдүү келиндерге таандык ыйбаа, жөн билги аялзаттарын бекеринен «жабылуу кара инген» деп өтмө мааниде сыпаттап, кадырлашканы да ушундан болсо керек. Өзгөчө белгилеп кетүүчү дагы бир олуттуу жагдай – кыргыз элинде элдик астрономиянын, орнитологиянын, географиялык, ботаникалык, геологиялык, медициналык, агрономиялык билим түшүнүктөрдүн болгонунда. Эпосто Каныкей энеге берилген сыпат мындай баяндалат:

«Ай чырайлуу бото коз,
Кызыл жүзү нурданган.

Кырк бир кыздын ичинен
Артык турат жылдызы
Көрүнө жанып нур чачкан.
Таңкы жылдыз Чолпондой
Ажарын чачып кулпунган» [5, 251].

Эпосто Семетейдин өмүрлүк жары Айчүрөккө мындай сүрөттөө берилет:

«Бетин көр да карды көр,
Ажарын көр да Айды көр.
Жарк этип күлүп караса,
Булуттан чыккан Күндү көр,
От чачылган көлдү көр.
Согончок төгүлгөн
Кундуздай кара чачты көр» [3, 207].

Бул сүрөттөөлөрдө аялзатына таандык Айчүрөк энебиздин сулуулугун, өтмө маанидеги эң жөнөкөй, мурда белгилүү кубулуш, заттарды колдонуу менен өзгөчө бийиктикке чыгарып, төп келишкен уйкаштык ыргакта, салттуу поэтикалык стилде берилгени өзүнчө бир кереметтей эле сезилип кетет.

Кыргыз элинде байыртан бери «Ат адамдын канаты» деген накыл сөз бар эмеспи. Кыргыздарда элдик ветеринариялык селекция түшүнүгү болгону «Манас» эпосунда жылкыга берилген сында төмөнкүдөй айтылат:

«Тумшугунда тагы бар,
Маңдайында агы бар.
Аркар шыйрак, нар таман,
Соорусу кенен, жону түз,
Жал куйругу жайкалган.
Мойну узун, эчки баш,
Кулагы тик камыштай
Таноосу кенен багыштай,
Өпкөсү сала, жайык төш,
Бөжүгөнү сайгактай,
Ашкере күлүк мал экен» [5, 181-182].

Бул жерде өтмө маанидеги түшүндүрмө сөздөр күлүк жылкыга таандык мыкты сапаттар кайсыл жаныбарлардыкындай болуу шарттары так да, таасын да берилген. Эпостогу өтмө маанилүү сөздөр сүрөттөлөргө өзгөчө өң жана түс, маани-маңызын дагы кеңейтип, салттуулукту бекем шарттап турат. Маселен, Чоң казатта бараткандагы эпизоддордон үзүндү келтирели:

«Ары багыт Илеге,
Артып түшүп алганы.
Кумурскадай калың кол,
Бир жыйналып калганы.
Эртиштын башы буурул түн,
Уч-кыйры жок жыландай,
Аскерлер өтүп нечен күн
Иртыш, Орхон ортосун
Басып өтүп бөрүдөй.
Күндүз өргүп, түн басып,

Жолборстой болуп көрүнбөй.
Жеткенде шакшак оюна,
Шамал урду ышкырып,
Ажыдаардын деминдей» [5, 246].

Бул эпизоддордогу кылкылдаган эң көп жоокерлердин санын, жылуу кыймылын, кубулуштарды өтмө мааниде «кумурскадай», «жыландай», «жолборстой», «ажыдаардын деминдей» деп бир эле сөз менен так, ачык, элестүү түшүндүрүп койгонуна тан бербей коё албайсың.

Өтмө маанидеги адамдардын бой келбетин, кыймылын, мүнөзүн, өзгөчөлөнгөн жактарын ушунчалык ачык да, элестүү да берүү менен, юмор, азил түрүндө чымчыган сымал сүрөттөөлөр да эпосто кеңири кездешет. Мисалы, Сыргак чоролордун эң кенжеси, бою пас, чыйрак, шамдагай, элпек, балалыктын айрым белгилери дагы эле бар эдил ишенчээк жаш баатыр. Эпосто ушуларга карап, өтмө маанидеги сөздөр колдонулуп, Сыргакка берилген мүнөздөмө мындайча:

«Уйкусу жок, жолго сак,
Атка жеңил, тайга чак,
Тууралжын келген, бою пас,
Тулку бою зыңгыр таш.
Асман салган чакчадай,
Багалеги калгадай.
Илбирстей жеңил кыймылдап
Өзү шайдоот, шамдагай,
Ак эдил жана ишенчээк,
Дагы эле боз уландай» [5, 128].

Бул ыр саптарындагы өтмө маанидеги сөздөр бири-бирине уйкаш куюлушуп, мааниси жагынан бирин-бирин толуктап, жуурулушуп, жеңил ыргакта окулуп же угулуп, оңой кабыл алынып, айтылып, мүнөздөлүп жаткан адамдын болжолдуу портрети жарк этип чыга келет. Бул жерде болгону «жолго сак, тайга чак, бою пас, зыңгыр таш, чакчадай, калгадай, илбирстей, шамдагай, уландай» деген эле өтмө мааниге колдонулган жана 7-8 муундан турган поэтикалык стил. Бирок ушунчалык так, орду менен, бири-бирин толуктаган, бири-бирине айкалышкан уйкаштык түзүлүп, ыр саптарындагы өтмө маанидеги сөздөр эң туура тандалып, айтылып, мүнөздөлүп жаткан адамдын элестүү портрети чыга келгени да тилдеги сөздүн күчү. Биз болгону «Манас» эпосундагы өтмө маанидеги сөздөрдүн сүрөттөөлөрдө колдонулушу жөнүндө гана учкай сөз кылганга аракет жасадык. «Манас» эпосу муундан-муунга өтүп, турмушка туура жол көргөзүп, тарбиялык, эстетикалык, бийик ыйман, таза адеп-ахлактык таасирин берип, тилдин, сөздүн, адамдагы асыл сапаттардын күчүн даңазалай берүүчү түгөнгүс, чети оюлгус улуу да, чыныгы элдик казына боло берет.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. «Манас» - салттуу педагогикалык билимдердин көөнөрбөс булагы. // Шоокум. -2014, № 9(97). - 8-9-бб.
2. Жусуп Мамай. Семетей: Эпос. I – китеп. Түз. ж-а баш сөзүн жазган К.Кырбашев. Кырг.Улут. И.А. - Б.: Шам, 1995. - 268 б.

3. Койлубаева А.К., Койлубаев К.К. Кыргыз тили: Окутуу кырг.тилинде жүрг. орто мект. 5-кл. үчүн вариативдүү окуу китеби. -1-бас. – Б., 2011. - 208 б.
4. «Манас». 1-бөлүк. Кыргыз Мамбас. – Ф.: 1958.
5. «Манас»: Эпос Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; Худож. Т.Г.Герцен. – Ф.: Кыргызстан.